

SSAD

Stratejik ve Sosyal Arařtırmalar Dergisi

ISSN: 2587-2621

Volume 3 Issue 3, November 2019

ORCID ID: 0000-0001-5127-8756

Makale Gönderim Tarihi: 26.06.2019

Makale Kabul Tarihi: 09.10.2019

AUGUSTE COMTE'UN İNSANLIK DİNİ KURGULAMASINDA ÜÇ HAL KANUNU'NUN ROLÜ VE POZİTİF DİNİN NİTELİKLERİ

*The Role of The Law of Three Stages in Auguste Comte's Formulation of The Religion
of Humanity and The Qualifications of Positive Religion*

Uğur Berk KALELİOĞLU

Yüksek Lisans Öğrencisi

Siegen Üniversitesi,

Felsefe Fakültesi, Sosyal Bilimi-Sosyoloji Master Programı

kaleliberk@gmail.com

Öz: 19'uncu yüzyıl Fransız düşünür Auguste Comte, modern bilimlerin epistemolojik zeminini oluşturan pozitivistizmin (olguculuk) olduğu kadar, yeni bir dinin de kurucusu kabul edilmektedir. Aydınlanma Çağı'nın sosyo-politik getirilerinin yanında Comte'un şahsi tecrübeleri, kendisinin ifadesi ile seküler bir İnsanlık Dini'nin kurulmasını zaruri hale getirmiştir. 1852'de kaleme aldığı Pozitivizmin İlmihali'nde (Catechisme Positiviste) yeni bir din kurduğunu iddia eden Comte, kutsiyetini bizatihi insanlıktan alan bir dünya tasavvuru kurgulamış, bu tasavvurun meydana gelişini ise düşünce tarihinin deterministik bir evrim yasası olarak tasarladığı Üç Hal Kanunu'na dayandırmıştır. Kilisenin itibarsızlaştığı ve içtimai nizamı sağlamada yetersiz kaldığı, ahlaki çöküntü ve manevi boşluğun egemen olduğu bir dönemde yaşamış olan Comte, toplumu bir arada tutmak üzere tutkal vazifesi görecek sivil bir din tasarlayarak, bu dinin bilinçli bir sevgi üzerine kurulması, bilginin ise maddeyi aşkın bir vahiyden ziyade, deney ve gözleme dayanan olgusal bilgi ile edinilmesi gerektiğini vurgulamıştır. Kuruluşunu tamamlamasının ardından kendisini İnsanlık Dini'nin en yüksek rahibi ve peygamberi ilan eden Comte, bazı devlet büyüklerine Pozitif İlmihali göndererek bu dine davet etmiştir. Bu çalışmanın amacı, Auguste Comte'un

kurguladığı İnsanlık Dini'nin, 19'ncü yüzyıl Avrupası'nın nesnel şartlarının bir sonucu olduğunu göstermek, topluma mühendislik gayesi ile yönelmenin bilimsel tanımı olan pozitif felsefe ile olan ilişkisini belirtmek ve bu dinin dayandığı metafizik bir evrim yasası olan Üç Hal Kanunu'nu tanıtmaktır. Araştırma, ikinci el kaynaklara dayanan, teorik (kuramsal) bir araştırmadır.

Anahtar kelimeler: Comte, İnsanlık Dini, pozitivism

Abstract: The 19th century French philosopher Auguste Comte is considered to be the founder of a new religion, as well as the positivism that constitutes the epistemological basis of modern sciences. In addition to the socio-political bringings of the Age of Enlightenment, the personal experiences of Comte have made it necessary to establish a secular Religion of Humanity. Comte, who claims to have established a new religion in The Catechism of Positive Religion (1852), has designed a world imagination attaining its' sacredness from humanity per se, and based its occurrence on The Law of Three Stages which was designed as a deterministic evolutionary law of thought. Comte, who lived in a period where the church was discredited, inadequate to provide social order, the moral collapse and the spiritual looseness dominated, emphasized the vitalism of a civil religion -based on conscious love- that would serve as a glue to keep the society together, and the knowledge that should be acquired by factual data based on experiment and observation. After completing his founding, Comte who proclaimed himself the highest priest and prophet, have sent The Catechism and invited some statesmen to The Religion of Humanity. The aim of this study is to show the Auguste Comte's Religion of Humanity as a result of the objective conditions of 19th century Europe, to express its relation with the positive philosophy which is the scientific definition of social engineering, and to introduce The Three Stages of Law as a metaphysical evolutionary law. The research is a theoretical analysis, based on secondary sources.

Keywords: Comte, The Religion of Humanity, positivism

GİRİŞ

Auguste Comte, çağdaşlarından farklı olarak, pozitivism adını verdiği epistemoloji ile modern bilimlerin ampirik zeminini oluşturmuştur. Doğada var olan olgular dışında hiçbir bilginin mümkün olamayacağı ve fenomenlerin bilgisinin, olgular arasındaki sistematik ve determinist ilişkilerin gözlemi ile elde edilebileceği iddiası ile Comte, pozitivism (olguculuk) akımının kurucusu kabul edilmiştir. Epistemolojik kökü Galileo, Bacon ve Descartes'e dayanan, bilgiyi deney ve gözlem ile tanımlayan pozitivism, 19'uncü yüzyıla kadar fazla bir taraftar kitlesi bulamasa da Auguste Comte'un Üç Hal Kanunu adını verdiği metafizik bir tarih yasası ve bu yasa sonucu kaçınılmaz olarak kurulacağını iddia ettiği İnsanlık Dini formülasyonu ile kısa zamanda popüler bir bilimsel eğilim haline almıştır. Comte'un özgünlüğü, İnsanlık Dini fikrini yalnızca kurgulaması değil, onu, insanlığın rasyonel düşünce evreleri olarak tasarladığı bir tarih teorisi olarak gördüğü Üç Hal Kanunu'na dayandırmış olmasıdır. Bu vesile ile İnsanlık Dini fikrinin felsefi zemini; Teolojik, Metafizik ve Pozitif Hal olmak üzere kaçınılmaz olarak tecrübe edilen bir yasa fikri ile tahkim edilmiştir. Konu üzerinde yapılan literatür taraması ile, Comte'un İnsanlık Dini'ni kurgularken kendisine tesir eden nesnel ve şahsi sebeplerin irdelenmesi ve bilhassa Comte'un Üç Hal Kanunu olarak isimlendirdiği tarih yasası sonucu kaçınılmaz olarak kurulduğunu iddia ettiği İnsanlık Dini'nin niteliklerinin belirtilmesinin bir zaruret olduğu tespit edilmiştir. Bu çalışmada öncelikle Aydınlanma Çağı'nın sosyo-politik getirilerinin ve Auguste Comte'un şahsi hayat tecrübelerinin bir sonucu olarak görülen zaruri din fikrinin kurgulanışı araştırılmış, daha sonra da Üç Hal Kanunu neticesinde kurulması Comte tarafından kaçınılmaz olarak tanımlanan İnsanlık Dini'nin nitelikleri belirtilmiştir. Son olarak, İnsanlık Dini'nin farklı çevrelerdeki etkileri verilmiştir.

1. BİLİMİN ÖNEMİNİN KEŞFİ VE YENİ BİR DİNE İHTİYAÇ

Comte'un dünyaya geldiği 18'nci ve bilhassa 19'ncü yüzyıl Avrupası, tarihsel anlamda büyük buluşlara imza atılan bir çağı betimlemekte idi. İngiltere'de baş gösteren Sanayi Devrimi, tarımda makineleşme süreci ile yalnızca ekonomik alanda değil, siyasi, sosyal, politik, düşünsel, vs. gibi her alanda büyük değişiklikler meydana getirmiştir. Kıta Avrupası'nda özellikle tekstil alanında yaşanan

devrim bütün Avrupa'ya yayılmış, bu devrimi Edison'un ampülü keşfi, Tesla'nın elektrik akımı üzerine çalışmaları, Pasteur'un kuduz aşısı, Darwin'in evrim teorisi ve seçim kuramı gibi buluşlar takip etmiştir. Francis Bacon'a dayanan "bilgi kuvvettir" nosyonu bütün çevrelerce benimsenen bir ideoloji halini alarak, bilim hakikat, ilerleme ve verim ile özdeşleşen bir yapı kazanmıştır. Dönemin Fransız dini önderleri, endüstrileşmenin yarattığı manevi tatminsizliği gidermeye çalışmış, Katolikliğin geleneklerini devam ettirmekte ısrar etmişlerse de başarılı olamamışlardır.¹ Comte da Katolik engizisyonunun tarihsel gücünün kırıldığı, bilim adına devrim niteliğinde keşiflerin yapıldığı bu dönemde (1798) dünyaya gelmiştir. Annesi Rosalie (Boyer) Comte, *ancien regime*² taraftarı, kralcı ve koyu bir Katoliktir. Auguste Comte vaftiz edildiği sırada annesi tarafından kendisine, Katolikliğin üç büyük azizi olan "Isidore", "Auguste" ve "François Xavier" isimleri verilmiştir (Brophy, 1947:275). Bu sebeptendir ki, daha 13 yaşında iken bilime büyük bir hayranlık duyan Comte, kendisinin doğaüstü olarak tabir ettiği (ailesi tarafından aşılana Katoliklik, etik, din ahlakı, vs. gibi) her kavrama savaş açmıştır.³ Öznel anlamda manevi bir inkardan sonra dikkatini topluma çeviren Comte, Katolikliğin toplumu bir arada tutacak (unity) tutkal vazifesini artık ifa edemediğini tespit etmiştir. Comte'a göre Orta Çağın temel özelliği, toplumun Katolik Kilisesi-Engizisyon tarafından idamesi idi. Bu düşünce şekli ise, Comte'un askeri toplum olarak tanımladığı toplumlarda, yüce din için savaşan muhazirilere atfedilen değerlerde kendisini yeniden üretmekteydi (Koştaş, 1986:67). Fakat 19'ncü yüzyıl, Aydınlanma Çağı'nın doruk noktasına ulaştığı, dinin kamusal alandan tamamı ile çekilmesi ile sonuçlanan yeni bir çağı işaret etmekte idi. Comte'a göre ise, genelde Hristiyanlık özelde ise Katoliklik, bu çağın ihtiyaçlarına cevap verememekte idi. Dolayısıyla Comte, devrim sonrası Fransa'nın anarşik durumunu düzeltecek, içtimai buhranlara acil çözümler üretecek, bütün insanlığı bilahare tek bir seküler çatı altında toplayabilecek bir dine ihtiyaç olduğu kanaatine varmıştır.

1.1. Comte Öncesi Seküler Din Denemeleri

Bütün düşünürlerde olduğu gibi Auguste Comte da hem kendisinden önceki düşünürlerden hem de çağdaşlarından etkilenmiştir. Bilgi-bilimsel temelini Descartes ve Bacon'a, olgusal temelini Berkeley ve Hume'a dayandırabileceğimiz pozitivist felsefenin, insanlık dini için temellerini de belirli düşünürlerinin müşterek sivil din fikirlerine dayandırmak mümkündür. Comte öncesi birçok düşünür, bütün insanlığı belirli prensiplere koşullayarak birleştirmek ve ırk ve din ayırımı gözetmeksizin dünya kardeşliği kurmak gayeleri ile seküler bir din kurma denemelerinde bulunmuştur. Örneğin, Comte'un pozitivist paganizmine en yakın olarak M.Ö. 4'ncü yüzyılda Gautama Buddha ve Konfüçyüs bütün insanları tanrısız bir dini çatı altında birleşmeye davet etmiştir. Aynı şekilde İranlı Zerdüş de bu fikri tebliğ etmiştir. Francis Bacon, *Yeni Atlantis* ütopyasında, bütün erdemli insanların birleştiği bir ada

¹ Bu dönemde, kilise sayılarında artışa gidilmiş, halkın kiliselere gitmesi teşvik edilerek manevi boşluk doldurulmaya çalışılmıştır. Fakat fabrikalaşmanın etkisi ile kiliseler, işçi sınıfının yoğun olarak mesken tuttuğu endüstri bölgelerinin dışında kalmış ve dinin kamusal alandan ırcası durdurulamamıştır (Loza, 2015).

² Mutlakiyetçi siyasal yapı ve kilise egemenliğine dayanan ihtilal öncesi Fransa rejimi

³ Bizzat ailesi tarafından koyu bir Katolik olarak yetiştirilen Comte'un düşünsel anlamda ilk kırılmayı, 1814 yılında kabul edildiği ve eğitime başladığı École Polytechnique'de (Polytechnic School of Paris) yaşadığı bilinmektedir (Plé, 2000:423). Yaşadıklarına mukayese ile, özellikle matematik alanında gösterdiği dahiliğe varan yeteneği, çevresi tarafından büyük dikkat çekmiştir. Doğa bilimlerine olan yoğun ilgisi ile Comte kısa sürede ailesi tarafından öğretilen gelen bütün fikirlere cephe almış, özellikle monarşiye karşı sert bir tavır takınarak, cumhuriyetçi fikirlere sempati duymaya başlamıştır. Monarşi rejiminin tahakkümcü karakterini ve Kral XVI. Louis'in despotik tavrını öğrenen ve devrim sonrası Fransa'nın kaotik durumunu bizzat yaşayan Comte, kısa bir süre için fikirsiz anlamda Cumhuriyetçilik ve anayasal rejim taraftarı olmuştur (Plé, 2000:424). 1816 yılında XVIII.Louis hükümeti aleyhine karıştığı bir öğrenci hareketi ile okuldan atılan Comte, kendini tamamı ile bilime vermiş, matematik ve gazetecilik dersleri vererek, hayatını bir süre idame ettirmiştir. Bu dönemde, matematik, fizik, kimya gibi doğa bilimlerinin yanı sıra, felsefe, ekonomi ve tarih bilimlerine de büyük ilgi duymuş ve bu alanda çalışmalar yapmıştır.

kurgulamıştır. J.J.Rousseau ise cumhuriyetçilikle temellenen yeni, sivil bir uygarlık dini arzulamıştır (Hançerlioğlu, 1970:242). Bunların yanında Ataman'ın (2001) belirttiği gibi, Comte'un "İnsanlık Dini" fikrinin temellenmesinde en önemli unsur hocası Saint Simon'dur. Simon, kendisinin herhangi bir dine inmadığını belirtmesine rağmen, dinin anarşizmi çözecek, insanlığı birleştirecek bir tutkal vazifesi gördüğünü vurgulamış, fakat 19'ncü yüzyıl Hristiyanlığının bunu sağlamada başarısız olduğunu iddia etmiştir. Hristiyanlığın, yaratıcı bir tanrı modelinden, kutsiyetini bizatihi insanlıktan alan, kardeşlik sevgisine dayanan bir "kardeşlik ve insanlık dini" modeline geçmesini savunmuştur. Bu da Comte'un "İnsanlık Dini" fikirlerine önemli etki etmiştir.

2. ÜÇ HAL KANUNU VE İNSANLIK DİNİ'NE GİDEN SÜREÇ

Comte, bütün bilimlerin belirli bir yol haritası izleyerek pozitivistliğe ulaştığını ve hepsinin temelini doğada bulunur somut bilgilere dayandığını öne sürmüştür. Pozitivistliğe giden bu süreçte bilginin ve toplumların üç aşamadan geçerek olgunlaşacağını ileri sürmüş ve "Üç Hal Kanunu" veya "Üç Durum Yasası" (*Orj. Loi Des Trois États*) kuramını oluşturmuştur. Buna göre bilgi, zorunlu aşamalarından geçerek, bilimsel bilgi olarak adlandırdığı son hale; pozitivist aşamaya evrilerek gelişimini tamamlar (Comte, 2015:157).

Teolojik Hal olarak adlandırdığı ilk aşamada insanlık doğayı ve çevresini anlamlandırmak için doğaüstü kavramlar kullanır. 13'ncü yüzyıl öncesi tarihi kapsayan bu dönemin teorik konseptleri doğaüstü varsayımlara dayanır (Comte, 2015:159). Sistemli düşünme biçimi ve mantıksal çıkarım bu aşamada görülmez. Toplumsal hayatı tahkim eden anlayış teolojiktir. İlkel toplumlar arasında varlığını sürdürdüğü iddia edilen bu hal, tüm doğal ve sosyal olayların, evreni kontrol eden tanrıların iradeleri doğrultusunda gerçekleştiği inancını taşır (Çelikkaya, 1998:3). Örneğin yağmurun yağmasının veya depremlerin, ilahi güçlerin kızdırılması sonucu gerçekleştiği anlayışı hakimdir. Toplumsal olaylara yönelik açıklamalar ruhlara ilişkin mitlerden oluşur (Comte, 2015:160). Kahramanlık destanları dini nosyonlarla özdeşleştirilir. Teoloji ve askeri destanlar harmanlaştırılarak, fetih olgusu yüceltilir. Askeri toplum ile karakterize edilen bu hal, rahiplerin entelektüel ve manevi otoritesini temsil eder. Fetişist, Politeist ve Monoteist Hal olmak üzere kendi içinde aşamalıdır (Comte, 2015:160). Fetiş, doğaüstü etkisi olduğuna inanılan canlı veya cansız varlıklar bütünüdür. Bir inanç biçimi olarak fetişizm ise doğadaki bütün maddelerin, insanoğlu ile benzer bir yaşam biçimine sahip olduğu, fakat insan kapasitesini aşan bir gücü içerisinde barındırdığı kanaatine dayanan bir görüştür (Comte, 2015:161). Politeizm, diğer adı ile çoktanrıcılık ise doğadaki belirli fenomenlerin birkaç irade tarafından kontrol edildiği ve insanoğlunun bu acizyet karşısında bu iradelerin merhametini kazanmaları gerektiğine dayanan görüştür (Comte, 2015:163). Birinci aşama olan Teolojik Hal'in son kademesi Monoteist Hal ise tek bir tanrıya olan inancı belirtmektedir. Comte'a göre çoktanrıcılığın insanoğlunda zihinsel çelişkiler yaratması sebebiyle, her şeyi kontrol eden, insanın kaderinin üreticisi tek bir tanrıya inanç, zorunlu olarak gerçekleşmiştir (Comte, 2015:165). Bu aşamada hisler, duygular ve değerler belirli rasyonellik formlar alır ki bu da Metafizik Hal'e geçişin başlangıcıdır (Comte, 2015:165). Comte'a göre insan idraki, zamansal bir tekâmül dolayısıyla Teolojik Hal'den Pozitif Hal'e dolaysız şekilde geçemez. Doğanın bir tanrı tarafından idamesi fikrinin, tanrısız kanunlar tarafından idamesi şekline evrilebilmesi için Metafizik Hal kaçınılmazdır (Mill, 1865:32). İkinci aşama olan Metafizik Hal, Comte'un Rönesans'la başladığını kabul ettiği, 1300 ile 1800 yıllarını kapsayan, bilginin yerinin soyut güçlere bırakıldığı aşamadır. Doğa olayları ve toplumu açıklamada ilahi güçler yerine soyut kavramlara, fanteziye ve hayal gücüne başvuru bu aşama, pozitivist hal için gerekli bir ara kademedir (Comte, 2015:171). Örneğin, toplumun oluşması için gerekli olanın, üyeleri arasındaki soyut bir sözleşme olduğu gerçeği bu aşamada idrak edilir (Comte, 2015:172). Teolojik Hal ile olan bağlar bu aşamada hala çok kuvvetlidir. Kilise adamlarının hakimiyetinde olan, melez bir dönemdir. Tanrı'nın artık her doğal ve sosyal olayın arkasında bulunmadığı görüşü yerleşirken, olaylar arasında belirli bağlamsal ilişkiler kurularak, rasyonellik öne çıkar (Comte, 2015:173).

Son aşama olan Pozitif Hal, bilginin tamamen gözlem ve deneye dayandığı, olgular arasında nedensellik kurulduğu, doğadaki ve toplumdaki yasaları belirlemede hiçbir teolojik ve soyut unsurun referans alınmadığı haldir (Comte, 2015:178). Bu aşama, bilginin ulaşacağı nihai, kesin, somut ve bilimsel olan haldir. Comte, gerçekleri doğru şekilde izlemesi ve tüm alanlarda yasalara ulaşma hedefi güttüğünü belirtmesi ile bu aşamayı kendisine izafe ederek, bir zafer telakki eder. Dolayısı ile bilimsel hal Comte ile başlamaktadır. Comte için pozitivizm, gerçeklik ilkesine yönelik bir düşünce şekli anlamına gelir ve herhangi bir keyfi ön kabulden etkilenmeksizin uygulamaya konulur (Comte, 2015:179). Bu aşama gözlemsel somut olgulara dayandığı için, bir önceki spekülasyon temsillere dayanan metafizik aşamaya dönmek mümkün değildir (Comte, 2015:179). Son aşama olan Pozitif veya Bilimsel Hal, doğal ve kaçınılmazdır. Comte'a göre insanlık, evrenin nihai sorularına yönelmeyi bu aşamada terk etmektedir. Evren neden vardır, evrenin kökeni nedir ve evrenin sonu nedir gibi sorular, insan idrakinin cevaplayamayacağı sorular haline gelmektedir. İnsan, kendi aklı ile doğaya nüfuz etmeyi istemekte ve bunu da sadece elinde var olan kabiliyetler çerçevesinde yapabileceğine, bu aşamada kanaat getirmektedir (Comte, 1858:174). Sistemli akıl yürütme ile beşerî ilişkileri gözleme, düşünce evriminin nihai durağını temsil etmektedir. Bu vesile ile insan, doğaya nüfuz edemediği bütün meşgalelerden zihnini kurtarır. Bir anlamda gözlem ve deney ile nüfuz ettiği doğadan aldığı hazzı, sonuç göremediği ve verim elde edemediği metafiziki aktivitelerden bağımsız kılar (Comte, 1858:196). Comte'a göre Pozitif aşamaya geçen insan aklı, belirli bir olgunluk mertebesine ulaşmış demektir ve eski aşamalara dönmek mümkün değildir. Bu halin düşünce biçimi Pozitivizm'dir. Bu şekilde pozitivizm, bilimsel araştırmanın yerine getirmesi gereken şartları belirlemeye odaklı, teknik bir meta-teori halini almaktadır. Bu felsefeye göre, bütün olaylar değişmez yasalara tabidir ve ilk nedenlerin araştırılması işe yaramaz (Comte, 2015:180). Pozitif analiz yani olumlu açıklama, fenomen kaynağına dayanan bir neden hakkında herhangi bir bilgi sunmaz (Comte, 2015:180). Sadece bu olayların ortaya çıktığı durumları ve bunların birbirileri ile olan ilişkilerini ardışıklık ve benzerlik bakış açıları altında belirler.

Comte'un teorize ettiği Üç Hal Kanunu'nun, kendisinden bir kuşak önce gelen Saint Simon ve Condorcet gibi düşünürlerin fikirlerinden önemli bir oranda etkilenmesinin yanında, Fransız ekonomist Anne Robert Jacques Turgot (1727-1781) ile Giambattista Vico'nun (1689-1744) tarih felsefeleri ile büyük benzerlikler göstermesi dikkate değerdir. Ekonomi temelli teorisi ile Turgot, doğanın insan zihni ve becerisi tarafından işlenerek belirli bir evrim sürecinden geçtiğini, her süreçte daha iyiye doğru bir gelişim göstererek pozitive olduğunu iddia etmiştir (Belrose, 1892:120). Turgot'a göre insanlık, öncelikle gerçek sebeplerini bilmediği, görünmez tanrıların hüküm sürdüğü birinci evrede yaşamış, daha sonra belirli nedensellikler kurmaya başladığı soyut döneme geçmiş, son olarak da eleştirel düşünce edinerek, matematiğin yardımı ile bilimsel açıklamalar yapabildiği nihai evreye ulaşmıştır (Heilbron, 1990:154). Vico ise, tarihi; Tanrılar Çağı, Kahramanlar Çağı ve İnsanlar Çağı olmak üzere üçe ayırmış, ilk mertebede teokratik hayal gücünün, orta mertebede mitolojik düşüncenin, son evrede ise rasyonel düşüncenin hâkim olduğunu belirtmiştir (Kızılcıkelik, 2017:108). Comte'un çağdaşı klasik Alman materyalisti Ludwig Feuerbach da (1804-1872) insanlık tarihinin dönemlerinin yalnızca dinsel özelliğin değişiklikleriyle ayırt edilebileceğini iddia etmiştir (Engels, 2011:33).

3. İNSANLIK KÜLTÜ VE POZİTİF DİNİN NİTELİKLERİ

Üç Hal Kanunu ile pozitif hale evrilen toplumlar, Comte'a göre İnsanlık Dini'ne geçiş için gerekli aşamaları tamamlamış olanlardır. Bu süreçten sonra, özelde bireyler ve genelde ise toplumlar, İnsanlık Dini'ne geçerek hakiki mutluluğu tadacaktır. Felsefi manada iyilik ve mutluluk gibi görelilik taşıyan normatif kavramlar, Comte'un Pozitif İlmihal'inde sıkça kullanılmaktadır. İnsanlığın, bilimin hükmetme gücü ile elde edeceği mutluluk ve iyilik, Hristiyanlığın yaratılış mitosu olan günah öğretisini dışlayan bir tutumu ifade eder. İnsanın doğuştan günahkâr olduğu fikri, pozitif felsefenin iyimserlik ontolojisi ile bertaraf edilir (Wernick, 2011:2). İyimserlik, insanlığın sürekli olarak ileriye

giden düşünsel gelişiminin kaçınılmaz bir sonucudur. İnsanlık Dini, ahlaki bir misyonu içerisinde barındırır. Bu din, insanoğlunun tüm mantıksal ve bilimsel anlayışları arasında gerçek ve kalıcı bir ahlak kurmaya çalışmak için tasarlanmış bir felsefedir (Dixon, 2008:2). İnsanlık Dini'nin sosyal amacı, toplumun mutluluğu için gerekli düzeni sağlamak ve toplumsal dayanışmayı teşvik etmektedir. Comte'un da pozitif felsefeyi kurgulamasındaki amaç, kendisinden önceki bütün dünya görüşlerinin negatif/yıkıcı olduğu, dolayısıyla yeni, yapıcı, pozitif bir muhayyileye ihtiyaç olduğudur. Pozitivist inşanın amacı, yalnızca ahlaki reformun, entelektüel reformun başlangıcı olduğu manevi bir dönüşüm sağlamaktır (Campbell, 2006:363). Ana gaye, toplumun yeniden düzenlenmesi, onun zihinsel ve ahlaki anarşisinin sona erdirilmesidir. Comte'a göre ise bu, tasavvufsuz bir din ile, kendinden önceki yıkıcı felsefelerden farklı olarak metafizik ve teolojik dogmalara düşmeyecek bir anlayışla gerçekleşecektir (Billington, 1960:808). "İnsanlık", metafiziki bir terimi ifade etse de Comte'a göre olgusal ve sosyal bir varlıktır (Billington, 1960:808). Toplumun entelektüel ve ahlaki ihtiyaçlarını karşılamak için bilim insanının üstünlüğü ile ilahiyatçının sosyal yeteneğini birleştiren Comte, bu fikirleri ile muhafazakâr bir sosyokratı temsil eder.

Comte'a göre İnsanlık Dini, evrimsel sürecin son merhalesi ve nihai durağıdır. Dolayısıyla, var olagelen bütün dinler, İnsanlık Dini'ne giden sürecin yalnızca parçaları, büyük bir oluşumun gereği olan küçük basamaklardır. Comte'un, İnsanlık Dini'ni kurgularken öncelikli hedefi geleneksel tanrı veya yaratıcı fikrinden kurtulmaktır. Fakat Comte, tanrısız bir dinin, manevi ihtiyaçlara karşılık veremeyeceği ve zemininin boş kalacağını fark ederek, tanrı yerine ikame edebileceği bir kült aramıştır. Bu kült, insan ırkına dayanan, din, dil, ırk, vs. gözetmeksizin dünya üzerinde yaşayan bütün insanoğlunu kapsayan "İnsanlık" kültürüdür. Comte "İnsanlık" kavramı ile, Aydınlanma Çağı'nın yarattığı hümanist ontolojik ve ilmi-ideolojik iklimle paralel bir konsept formüle etmiş, "dogmatik" değer içermeyen, herkes tarafından kolayca idrak edilebilecek bu kült ile çağın ruhuna (Zeitgeist) verimli bir şekilde nüfuz etmiştir (Brophy, 1947:278). Bir anlamda metafiziki bir kozmolojiyi, materyalist zemine oturtmaya çalışmıştır. Comte'un formüle ettiği İnsanlık kavramı, yalnızca pozitif felsefenin araştırma konusu olan büyük vücudu temsil etmemekte, aynı zamanda sürekli olarak tapınılması gereken bir olgusal gerçekliği ifade etmektedir. Comte'a göre pozitif dinin en önemli ibadeti, tanrıya değil topluma tapmaktır. Toplumun tanrısı ise bizatihi bütün toplumların üzerinde olan ve onları kapsayan "İnsanlık"tır. İnsanlığı sevmek ve tapmak başlıca düsturdur. "Pozitivizm, insanlık kültürünün kurulmasıyla, yalnızca bir felsefe değil aynı zamanda bir din haline geldiğinde, pozitif kelimesi en üstün tinsel niteliği, yani tüm diğerlerinin özetlendiği bir niteliği belirtecektir; ötekiyi sevmek" (Comte, 2015:228).⁴ Comte, Katolikliğin baba-oğlu-kutsal ruh üçlemesine karşı insanlık-gök-dünya üçlemesini koymuştur (Sönmez, 2010:162). Akpolat'a göre:

"Pozitivizm aynı zamanda üçüncü ahittir. Eski ahit (Yahudilik) ve Yeni ahit (Hristiyanlık) ile ortak ilkesi 'başkasını sev' düsturudur. Başkasını sevmek, Pozitivist İlmihal'in (ilk basım 1854) temel ilkesidir. Bu ilke Durkheim'in ahlak ve alturist insan kavramları ile de örtüşür. Comte'a göre batının hastalığı 'zihinsel anarşi'dir. İnançlarda, fikirlerde birlik sağlanmadıkça toplumsal birlik ve düzen sağlanamayacaktır. O halde ilk elden yapılması gereken inançlar itibariyle zihinsel bir düzen getirmektir. Kant bu temeli epistemoloji (evrensel insan aklı) ile inşa etmeye çalışmıştır. İşte Comte da bu çabanın içinde bilgiye bir sosyolojik temel bulmaya çalışır. Bu temel, insanlık fikridir. İnsanlık, Katolikteki tanrının yerini alacak ve yeni düzenin garantörü olacaktır. Comte, De Maistre ve Bonald gibi Fransız muhafazakarlara hayran olarak, Katolikliğin organik düzenine hayrandır." (Akpolat, 2007:55-56).

Comte'a göre pozitif takvim de bu dinin önemli bir unsurudur. Comte, *Pozitif İlmihal*'inde Fransız Devrimi'nin yenilikçi takviminden esinlenerek bir takvim oluşturmuştur. On üç ay ve yirmi sekiz gündüden oluşan pozitif takvimin artan günleri, Comte'un belirlediği önemli kişileri anma günüdür

⁴ Feuerbach da dini, önceleri çok tanrılara atfedilen gerçeksiz değerler, şimdi ise insanların karşılıklı olarak birbirine sevgi duyduğu bir ilişki biçimi olarak tanımlamıştır (Engels, 2011:33). Feuerbach'a göre dinin özü karşılıklı sevgidir (Engels, 2011:34).

(Comte, 1858:114). Filozoflar, bilim insanları, siyasetçiler, dini kişilikler, sanatçılar ve yazarlardan oluşan bu kişiler için artan günlerde anma merasimi yapılmalıdır (Comte, 1858:390). Artan diğer günlerin en önemlisi ise “Kutsal Kadın” günüdür. Bu kutsal kadın, Comte’un platonik aşkı Clotilde de Vaux’tur.⁵ Kadın, İnsanlık Dini’nin temel figürüdür. Anne sevgisi ve manevi sıcaklığı betimleyen kadın, ahlaki gücü oluşturacak olan başlıca unsurdur (Bourdeau, 2008). Kadınların sosyal olarak kadınlık görevi, eylem alanı için evrensel sempatiyi kitlelere yaymaktır. Ayrıca çocuğun karakterinin gelişmesine rehberlik etmesi, kadının annelik görevidir (Bourdeau, 2008). Erkekler, kadınların geçim kaynaklarını sağlayacak, bu suretle kadın aileyi kurma ve çocuk eğitimi dışında bir şey ile meşgul olmayacaktır (Bourdeau, 2008). Bunun dışında büyük kişiler olarak bahsettiği isimlerin anılması, Comte’a göre Pozitif Tapınak adını verdiği kurumlarda gerçekleşmelidir. Bu tapınakların her birisinde ise, Clotilde de Vaux’u temsilen, oğlunu kolları arasında tutan bir kadın heykeli bulunmalıdır. *Pozitif İlmihal*’inde, takvime ve tapınakların mimari krokisine yer veren Comte, tapınak içerisinde dizaynı ve gerçekleştirilecek ibadet ritüellerini dahi detaylıca belirtmiştir. Buna göre, “Ölü Tanrıça” adıyla simgeleşecek olan Clotilde de Vaux’un heykeli ortada bir sunak şeklinde bulunmalı ve ibadet burada gerçekleşmelidir. Comte’a göre bu tapınaklardan, Fransa dört yüz tane, bütün Batı ülkeleri ise iki bin tane inşa ettirmelidir (Comte, 1858:304). Tapınakların her birinde yedi rahip ve üç delege bulunacaktır. Bu vesile ile toplam sayı yirmi bini aşacak ve pozitif din bütün insanlığa nüfuz edecektir. Bütün pozitif rahipler de Paris’te bulunan en yüce rahibe bağlı bulunacaktır. Bu rahip de Comte’un kendisidir.

4. İNSANLIK DİNİ’NİN FARKLI ÇEVRELERDEKİ ETKİLERİ

Comte’un kurguladığı pozitif felsefe, başlarda bilimsel bir epistemolojiden çok, siyasi ve dini bir yol gösterici olarak ele alınmış ve tartışmalar bu yönde ilerlemiştir. Hindistan, Bengal, Osmanlı Devleti ve özellikle Brezilya’da etkili taraftar kitlesi bulan pozitif felsefe, bu ülkelerdeki siyasi yapıların şekillenmesinde de önemli rol oynamıştır. Avrupa Devletleri’nin ulaştığı medeniyet seviyesi oryantalist tabir ile Batı-dışı kitlelerde ulaşılması arzulanan ideal bir yapı olarak tecelli etmekte ve bu da Avrupalı milletlerin bilimsel gelişmelerinin sıkı sıkıya takip edilmesini gerektirmekteydi. Bu misyon ile 1889 Cumhuriyet Devrimi’ni gerçekleştiren Brezilya, bayrağını Comte’un formüle ettiği pozitivist sloganı olan “*Ordre et Progres*” (Düzen ve İlerleme) mottosu ile tasarlamış, İnsanlık Dini’ni ise devletin resmi dini olarak kabul etmiştir. 2015 yılında Hugo Pinto tarafından yönetilen, “The Last Religion” (Son Din) adlı, Brezilya’da İnsanlık Dini’nin ve pozitivistin yayılışını konu

⁵ Comte’un İnsanlık Dini olarak tanımladığı ve Sosyoloji disiplininin sistematikleşmesinde epistemolojik zemini oluşturan pozitif felsefenin kurgulanmasında, kendisine derin romantik duygular beslediği Clotilde de Vaux’un olduğu bilinmektedir. 1825 yılında Caroline Massin ile evlenen Comte, mutsuz ve huzursuz bir evlilik geçirerek 1842 yılında boşanmıştır. 1845 yılında ise, tanıştığı genç bir kadın Clotilde de Vaux’a daha sonraki çalışmalarının tamamını izafe edecek kadar büyük bir aşk ve zafiyet beslemiştir (Muglioni, 1996:109). Polytechnique’den mezun bir arkadaşı olan Maximilian Marie’nin, Comte’u bir akşam yemeğine davet etmesi, orada ise Marie’nin kız kardeşi olan Clotilde de Vaux’u görmesi ile Comte, hastalık derecesine varan bir kapılıma ile Vaux’a aşık olmuştur. Kendisine “yaşama gücü, hissetme gücü, felsefesine yeni bir nefes” kattığını belirten Comte, Vaux’a 1 senede 183 aşk mektubu yazmıştır. Comte’un kendisi de Vaux’a olan platonik aşkının “İnsanlık Dini” fikrinin oluşmasında önemli bir rol oynadığını Pozitif İlmihal’inde belirtmiştir (Comte, 1858:19). Bundan mütevellit Comte, yazılarında Vaux’u “Koruyucu Meleği” diyerek anmış, yeni kurulan pozitif felsefenin ve sosyoloji biliminin kraliçesi, İnsanlık Dini’nin de tanrıçası ilan etmiştir (Sarton, 1952:342). Vaux, Comte’un bu derin duygularına karşılık verememiş, defalarca kendisine bir aşk beslemediğini belirtmiştir. Comte’un duygularının karşılıksız kalması ve uzun yıllardan beri tüberküloz hastası olan Vaux’un 1846 yılında Comte’un kollarında ölmesi, kendisini derin bir psikolojik buhrana sürüklemiştir (Pickering, 1993:232). (Konu ile ilgili bazı literatürde, Comte’un intihar girişiminin Vaux’a beslediği duygular ve ölümünün ardından yaşadığı psikolojik buhran dolayısı ile gerçekleştiği yönünde görüşler bulunmakta ise de bu görüşlerin doğru olmadığına kanaat getirilmiştir. Zira, intihar girişiminde bulunduğu -ki kaldığı ruh sağlığı hastanesinin penceresinden atlamak sureti ile mi yoksa kendisini Sen Nehri’ne bırakarak mı girişimde bulunduğu dahi ihtilaflıdır- 1827 yılında Comte, henüz Vaux ile tanışmamıştır. Blanchard (1918:162) tarafından yapılan psiko-analitik bir çalışmada, Comte’un intihar girişiminin sebebinin, sesini kamuoyunda duyuramaması ve yaptığı çalışmaların öneminin anlaşılabilmesi olduğu belirtilmektedir.)

alan belgeselde belirtildiğine göre, Porto Alegre ve Rio de Janeiro da aktif olarak bulunan pozitivist tapınaklarda ayinler Comte'un formüle ettiği şekilde halen yürütülmektedir.⁶ Hindistan'da Baba Faqir Chand tarafından "İnsanlık Tapınakları" inşa edilmiş ve İnsanlık Dini'nin yayılmasına gayret edilmiştir (Lane, 2014:2). T.R. Wright'ın (1986) kaleme aldığı "The Religion of Humanity: The Impact of Comtean Positivism on Victorian Britain" adlı eserde İnsanlık Dini'nin Viktoria Dönemi İngiltere'sinde meydana getirdiği etkiler verilmiş, Comte'un fikirleri doğrultusunda Richard Congreve ve Frederic Harrison tarafından İnsanlık Tapınakları kurulduğu belirtilmiştir (Wright, 1986: aktaran Kent, 1987:957-958). Bunun dışında Comte, geleceğin pozitivist hükümeti olarak nitelediği Rus Çarı I'nci Nikola'ya (*Orj. Николай I Павлович*) pozitif felsefesini anlattığı mektuplar göndermiştir (Pickering, 2009:329). 19'ncü yüzyıl Osmanlı Devleti için ise durum biraz daha farklıdır. Comte, Osmanlı Devleti'ni yakından takip etmiş, yapılan reformları incelemiş ve Tanzimat Dönemi'ne (1839-1876) özel önem vermiştir. Osmanlı İmparatorluğu'nu, düşüncelerini tatbik edebileceği siyasi ve sosyal bir laboratuvar olarak görmüştür (Mardin, 2000:155). Osmanlı Devleti için pozitivistimin çok önemli bir rol oynayacağını iddia eden Comte; İslam'ın hakikat ile doğrudan ilgili olduğunu, pratikteki uygulamalarının da gerçeğe dönük olduğunu, dolayısıyla İslam'ın pozitivistimi rahatlıkla benimseyebileceğini belirtmiş, İstanbul için metafiziki ve duygusal cümleler sarf ederek, Tanzimat ruhunun pozitivistim ile birleştirilmesi gerektiğini belirtmiştir (Kalelioğlu, 2018:155). 1853 yılında Osmanlı eski Sadrazamı Mustafa Reşid Paşa'ya bizzat mektup gönderen Comte, (toplam üç adet gönderdiği bilinmektedir) Osmanlı Devleti'ni pozitif inanç ve evrensel İnsanlık Dini'ne davet etmişse de herhangi bir yanıt alamamıştır (Turnaoğlu, 2017:781). Batıcı reformasyon ve modernleşme kapsamı içerisinde Osmanlı'ya ithal edilen pozitivist metodoloji, kurucu bir ideolojik misyon gereği birçok düşünür tarafından benimsenmişse de "İnsanlık Dini" fikri taraftar kitlesi bulamamıştır.

SONUÇ

Modern Batı literatüründe "Sosyoloji'nin Babası" olarak anılan ve Aydınlanma Çağı ile doruk noktasına ulaşan, modern bilimlerin epistemolojik zeminini sistematikleştiren Auguste Comte, "İnsanlık Dini" adını verdiği pozitif ve seküler bir dinin de kurucusu kabul edilmektedir. Yaşadığı sosyo-politik koşullar göz önüne alındığında Comte'un yeni bir din fikrinin şekillenmesinde; 19'ncü yüzyılda bilimsel anlamda yaşanan devrimsel gelişmeler, ihtilal sonrası Fransa'nın anarşik durumu ve kendisinden önce gelen Vico, Condorcet, Turgot'un yanında hocası Saint Simon ve çağdaşı Feuerbach gibi düşünürlerin fikirlerinin etkili olması gibi nesnel nedenler görülmektedir. Comte'un, başlarda saf bilimsel, natüralist ve rasyonalist bir felsefe kurgulamaya çalıştığı, fakat hayatının belirli bir döneminden sonra (1845) çalışmalarının yörüngesinin teolojik ve metafizik bir yapıya bürünerek, radikal bir değişmeye uğradığı görülmüştür. Bu da Comte'un felsefesini şekillendiren şahsi sebeptir. Comte'un müteakip öğrencileri ve İngiliz muadili John Stuart Mill, Comte'un ampirik ve rasyonel temelli bir felsefeden, soyut ve metafizik yüklü "İnsanlık Dini" fikrine geçişini, Vaux'a karşı beslediği yoğun duyguların bir sonucu olduğunu belirtmiş ve Comte'un bu dönemden sonraki çalışmalarını "yanlış ve üzücü" olarak niteleyerek, dikkate almamıştır (Mill, 1865:132). Düşünce ve toplum tarihinin teolojik, metafizik ve pozitif olmak üzere deterministik bir evrim sürecinden geçerek bilimsel aşamaya ulaştığı şeklinde kurguladığı Üç Hal Yasası ile Comte, İnsanlık Dini'nin son evre olan pozitif mertebenin zorunlu bir sonucu olduğunu iddia etmiş, Katolikliğin yapısını örnek alarak, pozitif ibadetlerin yapılacağı tapınaklar ve burada görevli rahipler tasarımılamıştır. Comte, 1852 yılında kaleme aldığı *Pozitif İlmihal*'inde; geçmişte var olmuş olan bütün çoktanrılı dinler ve var olan semavi dinlerin (Musevilik, Hristiyanlık, Müslümanlık) pozitif toplumlar için geçersiz olduğunu ve yeni bir dine ihtiyaç olduğunu, bu dinin İnsanlık Dini olduğunu, İnsanlık Dini'nin sevgi düsturu

⁶ PINTO, H. (22.01.2017). "The Last Religion" (Documentary about Positivism in Brazil, 2015. Erişim: 03.06.2019. url: <http://www.easybib.com/guides/citation-guides/apa-format/youtube-video/>)

üzerine kurulu olan seküler bir din olduğunu, ölen arkadaşların, kahramanların ve bilim insanlarının, belirlediği pozitif tapınaklarda yapılacak ayin törenleriyle anılması gerektiğini, pozitif dinin ritüellerinin yine tasarladığı pozitif takvimin günleri üzerinden bu dinin rahipleri tarafından gerçekleştirileceğini ve en önemlisi, bu dinin sembolünün bütün tapınakların ortasında bulunması gereken, kucağında çocuk taşıyan bir kadın heykeli -Clotilde de Vaux'u temsilen- olması gerektiğini belirtmiştir. Comte yalnızca bir din kurgulamakla kalmamış, kendini en yüce rahip ilan ederek, bu dinin bizzat misyonerliğine bürünmüştür. Farklı devlet adamlarına ve Osmanlı Devleti eski sadrazamı Mustafa Reşid Paşa'ya *Pozitif İlmihal*'ini göndererek, İnsanlık Dini'ni yaymaya çalışmıştır. Sonuç olarak, Comte'un formüle ettiği ve İnsanlık Dini adını verdiği tanrısız, seküler, -bir oranda agnostik- ve hümanist bilim dini başarısız olmuş ve etkili taraftar kitlesi bulamamıştır. Fakat bilimsel bir epistemoloji olarak beş duyu organına ve olgulara dayanan pozitif felsefe veya pozitivizm, Anglosakson ve Avrupa sosyal bilimleri için hala önemli bir yer işgal etmektedir.

Kaynakça

- AKPOLAT, Y. (2007). Durkheim'dan Giddens'a pozitivist sosyoloji. Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, 10(2), 53-87.
- ATAMAN, K. (2001). Religion of Humanity Revisited. Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, 10(2).
- BELROSE, L. J. (1892). Comte and Turgot. Oxford Journals. The Monist. Vol. 3, No. 1, pp. 118-122
- BILLINGTON, J. H. (1960). The intelligentsia and the religion of humanity. The American Historical Review, 65(4), 807-821.
- BLANCHARD, P. (1918). A Psycho-Analytic Study of Auguste Comte. The American Journal of Psychology, 29(2), 159-181. doi:10.2307/1413560
- BOURDEAU, M. (2008). Auguste Comte. Stanford Encyclopedia of Philosophy. Erişim: 08.06.2019. url: <https://stanford.library.sydney.edu.au/entries/comte/>
- BROPHY, L. (1947). Shelter for the Modern Soul: Auguste Comte, Chief Author of the Secularist Gospel. The Irish Monthly, 75(889), 275-280.
- CAMPBELL, R. L. (2006). Altruism in Auguste Comte and Ayn Rand. Journal of Ayn Rand Studies (Journal of Ayn Rand Studies Foundation), 7(2).
- COMTE, A. (2015). Pozitif Felsefe Dersleri ve Pozitif Anlayış Üzerine Konuşma. (Çev.Erkan Ataçay). Bilgesu Yayıncılık. Ankara
- COMTE, A. (1858). The Catechism of Positive Religion. Savill and Edwards Printers. London
- ÇELİKKAYA, H. (1998). Olayların çözümüne veya çözüm olayına sosyolojik bir yaklaşım. Marmara Üniversitesi Atatürk Eğitim Fakültesi Eğitim Bilimleri Dergisi, 10 (10), 59-73. Url: <https://dergipark.org.tr/tr/pub/maruaebd/issue/385/2450>
- DIXON, T. M. (2008, May). The invention of altruism: Making moral meanings in Victorian Britain. London: British Academy.
- ENGELS, F. (2011). Ludwig Feuerbach ve Klasik Alman Felsefesinin Sonu. (Çev. Sevim Belli). Sol Yayınları. Ankara
- HANÇERLİOĞLU, O. (1970). Düşünce Tarihi. Remzi Kitabevi. İstanbul
- HEILBRON, J. (1990). Auguste Comte and modern epistemology. Sociological Theory, 153-162.
- KALELİOĞLU, U. B. (2018). Sosyoloji'de Hâkim Eğilim Pozitivizm. Toplumbilime Eleştirel Bir Bakış. Hipokrat Kitabevi. Ankara
- KENT, C. (1987). "The Religion of Humanity: The Impact of Comtean Positivism on Victorian Britain. New York: Cambridge University Press. 1986. Pp.xiii, 306. *The American Historical*

- Review*, 92(4), s.957–958. url: <https://academic.oup.com/ahr/article-pdf/92/4/957/376595/92-4-957a.pdf>
- KOŞTAŞ, M. (1986). *Din Sosyolojisine Giriş*. Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, 28(1), 355-369.
- LANE, D. (2014). *The Unknowing Sage. The Life and Work of Faqir Chand*. MSAC Philosophy Group. California
- LOZA, P. (2015). *Religious Changes During the Industrial Revolution*. Erişim: 07.09.2019. url: <https://prezi.com/8b301sdy-o-2/religious-changes-during-the-industrial-revolution/>
- MARDİN, Ş. (2000). *The Genesis of Young Ottoman Thought. A Study in the Modernization of Turkish Political Ideas*. Syracuse University Press
- MILL, J. S. (1865). *Auguste Comte and Positivism*. Westminster Review. Trübner and Paternoster Row. London
- MUGLIONI, J. (1996). *Auguste Comte. Prospects*, 26(1), 208-222.
- PICKERING, M. (2009). *Auguste Comte. An Intellectual Biography, Volume II*. Cambridge University Press. USA
- PICKERING, M. (1993). *Auguste Comte and the Saint-Simonians*. French Historical Studies, 18(1), 211.
- PLÉ, B. (2000). *Auguste Comte on positivism and happiness*. Journal of Happiness Studies, 1(4), 423-445.
- ROTHBARD, M. N. (2010). *The Brilliance of Turgot*. Mises Daily Articles. Erişim: 02.06.2019 url: <https://mises.org/library/brilliance-turgot>
- SARTON, G. (1952). *Auguste Comte, historian of science: With a short digression on Clotilde de Vaux and Harriet Taylor*. Osiris, 10, 328-357.
- TURNAOĞLU, B. (2017). *The Positivist Universalism and Republicanism of the Young Turks*. Department of Politics and International Studies, University of Cambridge. Modern Intellectual History, 14(3).
- WERNICK, A. (2001). *Auguste Comte and the Religion of Humanity. The Post-Theistic Program of French Social Theory*. Cambridge University Press. United Kingdom
- WRIGHT, T. R. (1986). *The Religion of Humanity: The Impact of Comtean Positivism on Victorian Britain*. Cambridge University Press.